International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

समकालीन उच्च शिक्षणातील संस्कृतच्या विद्यार्थ्यांची अध्ययनप्रेरणा : प्रवृत्ती, आव्हाने आणि शैक्षणिक सहभाग

डॉ. रोशन खंडू भगत

सहा. प्राध्यापक, संस्कृत विभाग, संगमनेर महाविद्यालय, संगमनेर

Corresponding Author – डॉ. रोशन खंडू भगत

DOI - 10.5281/zenodo.20486004

बीजसंज्ञा: संस्कृत शिक्षण, विद्यार्थी प्रेरणा, शास्त्रीय भाषा, उच्च शिक्षण, आंतरिक प्रेरणा, बाह्य प्रेरणा

प्रस्तावना:

संस्कृत ही मानवजातीच्या बौद्धिक इतिहासातील सर्वात प्रभावशाली शास्त्रीय भाषांपैकी एक म्हणून ओळखली जाते. शतकानुशतके ती तत्त्वज्ञान, व्याकरण, साहित्य, गणित, खगोलशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि राजकीय विचार यांसारख्या विविध क्षेत्रांत विद्वत्तापूर्ण चर्चा करण्याचे प्राथमिक माध्यम म्हणून काम करत राहिली आहे. संस्कृत साहित्याचा विशाल भाग एक उल्लेखनीय बौद्धिक वारसा दर्शवितो जो जगभरातील विद्वानांना आकर्षित करत आहे.

तथापि, समकालीन उच्च शिक्षणात, संस्कृतची भूमिका आणि धारणा लक्षणीय बदलली आहे. मानवशास्त्रात भाषा हा एक महत्त्वाचा विषय राहिला असला तरी, विद्यार्थ्यांना संस्कृतचा अभ्यास करण्यास प्रवृत्त करणारी प्रेरणा अनेकदा वैविध्यपूर्ण आणि कधीकधी जटिल असते. काही विद्यार्थी शास्त्रीय साहित्य, तत्त्वज्ञान किंवा भाषिक विश्लेषणातील त्यांच्या आवडीमुळे संस्कृत निवडतात. काहीजण विषयाची उपलब्धता, शैक्षणिक आवश्यकता किंवा कथित शैक्षणिक सोयी ंसारख्या संस्थात्मक परिस्थितींमुळे विषय निवडू शकतात.

ही परिस्थिती एक महत्त्वाचा शैक्षणिक प्रश्न उपस्थित करते: ‘संस्कृतचा अभ्यास प्रामुख्याने बौद्धिक आवडीतून केला जातो की, कधीकधी तो शैक्षणिक सक्ती म्हणून केला जातो?’

विद्यापीठांमध्ये संस्कृत शिक्षणाच्या सध्याच्या स्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी संस्कृत शिक्षणामागील प्रेरणा समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आधुनिक शैक्षणिक वातावरणात, विषयांच्या निवडी बहुतेकदा करिअरच्या संधी, आंतरविद्याशाखीय संधी आणि संस्थात्मक संरचना यासारख्या घटकांवर अवलंबून असतात. हे विचार अनिवार्यपणे विद्यार्थी शास्त्रीय भाषांना कसे पाहतात आणि त्यांच्याशी कसे जोडले जातात यावर प्रभाव पाडतात; म्हणून हा शोधनिबंध समकालीन उच्च शिक्षणात संस्कृत शिक्षणाच्या प्रेरणांचे वैचारिक आणि विश्लेषणात्मक चौकटीद्वारे परीक्षण करतो.

साहित्य समीक्षा:

गेल्या काही दशकांमध्ये आधुनिक शैक्षणिक चर्चेत संस्कृतच्या अभ्यासाकडे वाढत्या प्रमाणात विद्वत्तापूर्ण लक्ष वेधले गेले आहे. सांस्कृतिक वारसा, शास्त्रीय भाषा जतन आणि दक्षिण आशियातील बौद्धिक इतिहासाच्या संदर्भात संस्कृतची भूमिका संशोधकांनी तपासली आहे.

पोलॉक (२००६) यांनी आशियाच्या मोठ्या भागात बौद्धिक देवाणघेवाणीचे माध्यम म्हणून काम करणारी एक वैश्विक भाषा म्हणून संस्कृतचे ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित केले आहे. शतकानुशतके साहित्यिक आणि बौद्धिक परंपरांना आकार देण्यात संस्कृतने कशी मध्यवर्ती भूमिका बजावली, हे त्यांचे कार्य दर्शवते.

तसेच, देशपांडे (१९९३) सारख्या विद्वानांनी भाषिक सिद्धांताच्या विकासात संस्कृत व्याकरण परंपरांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. संस्कृत व्याकरणकारांनी विकसित केलेल्या अत्याधुनिक विश्लेषणात्मक चौकटी आधुनिक भाषिक अभ्यासांवर प्रभाव पाडत राहतात.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून, शास्त्रीय भाषा शिक्षणावरील चर्चा बहुतेकदा विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणा आणि अभ्यासक्रमाच्या प्रासंगिकतेच्या मुद्द्यांवर केंद्रित असतात. रायन आणि डेसी (२०००) प्रेरणा ंच्या अंतर्गत आणि बाह्य स्वरूपांमध्ये फरक करून एक प्रभावी सैद्धांतिक चौकट प्रदान करतात. त्यांचे संशोधन असे सूचित करते की, अंतर्गत प्रेरणा सखोल बौद्धिक सहभाग आणि अधिक अर्थपूर्ण शैक्षणिक अनुभवांशी संबंधित आहे.

संस्कृत शिक्षणावरील अलिकडच्या अभ्यासातून आधुनिक शैक्षणिक संस्थांमधील शास्त्रीय भाषा विभागांसमोरील आव्हानांचाही शोध घेण्यात आला आहे. हे अभ्यास विद्यार्थ्यांची घटती नोंदणी, बदलत्या शैक्षणिक प्राधान्यक्रम आणि नाविन्यपूर्ण शिक्षण पद्धतींची आवश्यकता यासारख्या मुद्द्यांकडे लक्ष वेधतात.

या चर्चा असूनही, 'विद्यार्थी संस्कृतचा अभ्यास का करतात?' हा प्रश्न तुलनेने कमीच आहे. हा शोधनिबंध संकल्पनात्मक आणि सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणांचे परीक्षण करून या क्षेत्रात योगदान देण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधन पद्धती:

सध्याचा अभ्यास संकल्पनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करतो. अनुभवजन्य सर्वेक्षण किंवा परिमाणात्मक विश्लेषण करण्यासोबतच हा शोधनिबंध शैक्षणिक मानसशास्त्र आणि शास्त्रीय भाषा अभ्यासातून काढलेल्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून संस्कृत शिक्षण प्रेरणेचा मुद्दा तपासतो.

तत्त्वज्ञानात्मक किंवा सैद्धांतिक अर्थ लावणाऱ्या प्रश्नांचा शोध घेण्यासाठी संकल्पनात्मक संशोधन विशेषतः योग्य आहे. या अभ्यासात, विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणा सांख्यिकीयदृष्ट्या मोजणे हा उद्देश नाही तर, संस्कृतशी विद्यार्थ्यांच्या सहभागावर परिणाम करणाऱ्या व्यापक बौद्धिक आणि संस्थात्मक घटकांचे विश्लेषण करणे आहे.

हा अभ्यास विश्लेषणाच्या तीन प्राथमिक स्रोतांवर आधारित आहे:

१. अंतर्गत आणि बाह्य प्रेरणांवरील शैक्षणिक मानसशास्त्र साहित्य.

२. संस्कृत बौद्धिक परंपरा आणि शास्त्रीय भाषा शिक्षणावर विद्वत्तापूर्ण चर्चा.

३. उच्च शिक्षण संस्थांचे समकालीन शैक्षणिक संदर्भ.

या दृष्टिकोनांचे संश्लेषण करून, हा शोधनिबंध उच्च शिक्षण क्षेत्रात संस्कृत शिक्षणाला आकार देणाऱ्या प्रेरणांची संकल्पनात्मक समज विकसित करण्याचा उद्देश ठेवतो.

शास्त्रीय ज्ञान परंपरा म्हणून संस्कृत:

संस्कृतचे महत्त्व भाषा म्हणून त्याच्या कार्यपलीकडे विस्तारते. ती एक विशाल बौद्धिक परंपरा दर्शवते, ज्याने भारतीय विचारांच्या इतिहासात ज्ञानाच्या असंख्य शाखांना आकार दिला आहे. वेद, उपनिषद्, महाभारत आणि रामायण यांसारखे मूलभूत ग्रंथ संस्कृत

साहित्याची सांस्कृतिक आणि तात्विक खोली दर्शवतात. याव्यतिरिक्त, व्याकरण, न्याय (तर्कशास्त्र), वेदांत (तत्त्वज्ञान) आणि अलंकारशास्त्र (काव्यशास्त्र) यांसारख्या विषयांमध्ये पद्धतशीर बौद्धिक परंपरा विकसित झाल्या. या परंपरांनी अत्याधुनिक विश्लेषणात्मक चौकटी निर्माण केल्या, ज्यांनी तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र आणि साहित्यिक सिद्धांतातील नंतरच्या विकासावर प्रभाव पाडला. उदाहरणार्थ, पाणिनीची व्याकरण प्रणाली आतापर्यंत विकसित झालेल्या सर्वात प्रगत भाषिक आराखाड्यांपैकी एक आहे.

ही बौद्धिक समृद्धी असूनही, आधुनिक विद्यापीठांमध्ये संस्कृतची भूमिका लक्षणीयरीत्या बदलली आहे. आज मानवतेतील अनेक विषयांमध्ये संस्कृत ही एक शैक्षणिक शाखा म्हणून अस्तित्वात आहे आणि या विषयाशी विद्यार्थ्यांचा सहभाग अनेकदा व्यापक शैक्षणिक प्राधान्यांद्वारे आकारला जातो.

अनुभवजन्य सर्वेक्षण व त्याचे विश्लेषण:

वर्तमान उच्च शिक्षणात संस्कृत शिक्षणामागील प्रेरणा समजून घेण्यासाठी या अभ्यासात गुणात्मक आणि शोधात्मक संशोधन दृष्टिकोनाचा अवलंब केला आहे. त्यासाठी संगमनेर (अहिल्यानगर, महाराष्ट्र) येथील संगमनेर महाविद्यालयातील संस्कृत विभागातील विद्यार्थी आणि प्राध्यापकांशी संवाद साधून अभ्यासासाठी प्राथमिक माहिती गोळा करण्यात आली.

सहभागींमध्ये हे समाविष्ट होते:

- पदवीपूर्व विद्यार्थी (UG)
- पदव्युत्तर विद्यार्थी (PG)
- संशोधक विद्यार्थी (Ph.D.)
- प्राध्यापक सदस्य

तीन मुख्य माहिती संकलन पद्धती वापरण्यात आल्या:

प्रश्नावली पद्धत:

विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक विषय म्हणून संस्कृत निवडण्यामागील त्यांच्या प्रेरणा समजून घेण्यासाठी संरचित प्रश्नावली वितरित करण्यात आल्या.

मुलाखत पद्धत:

निवडलेल्या विद्यार्थ्यांसह आणि प्राध्यापक सदस्यांसह त्यांच्या शैक्षणिक अनुभवांमध्ये सखोल अंतर्दृष्टी मिळविण्यासाठी अर्ध-संरचित मुलाखती घेण्यात आल्या.

गट चर्चा:

संस्कृत शिक्षणाबद्दल सामूहिक धारणा आणि समकालीन शिक्षणात त्याची प्रासंगिकता शोधण्यासाठी विद्यार्थ्यांमधील गट चर्चा आयोजित करण्यात आल्या.

विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणा आणि सहभागाशी संबंधित आवर्ती नमुने ओळखण्यासाठी या पद्धतींद्वारे मिळालेल्या प्रतिसादांचे गुणात्मक विश्लेषण करण्यात आले.

तक्ता १ अभ्यासात सहभागी सदस्य

वर्ग	सहभागींची संख्या	संवाद साधण्याची पद्धत	चर्चेचा मुख्य केंद्रबिंदू
पदवीपूर्व विद्यार्थी	१२	प्रश्नावली आणि गट चर्चा	संस्कृत निवडण्याची कारणे, आवड पातळी, विषयाची धारणा
पदव्युत्तर विद्यार्थी	१२	प्रश्नावली आणि मुलाखत	शैक्षणिक प्रेरणा, विशेषीकरणाची आवड
संशोधक विद्यार्थी	५	मुलाखत	संशोधन अभिमुखता, शैक्षणिक सहभाग
प्राध्यापक सदस्य	३	मुलाखत	शैक्षणिक आव्हाने आणि विद्यार्थी प्रेरणा
एकूण सहभागी	३२		

तक्ता १ - स्पष्टीकरण:

तक्ता १ मध्ये सादर केलेला डेटा संगमनेर महाविद्यालयातील संस्कृत विभागात केलेल्या अभ्यासात सहभागी सहभागींचा सारांश देतो. सहभागींमध्ये पदवीपूर्व विद्यार्थी, पदव्युत्तर विद्यार्थी, संशोधन विद्वान आणि प्राध्यापक सदस्यांचा समावेश होता. सहभागींच्या या विविधतेने अभ्यासाला संस्कृत शिकण्याच्या प्रेरणेबद्दल विस्तृत दृष्टिकोन विकसित करण्यास मदत केली.

तक्ता २ विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणेचे निरीक्षण केलेले नमुने

वर्ग	प्रारंभिक प्रेरणा	विकसित होत असलेली प्रेरणा
पदवीपूर्व विद्यार्थी	विषय उपलब्धता, अभ्यासक्रमाची आवश्यकता	साहित्य आणि तत्वज्ञानात हळूहळू रस
पदव्युत्तर विद्यार्थी	शैक्षणिक विशेषज्ञता	ग्रंथांसह बौद्धिक सहभाग
संशोधक विद्यार्थी	संशोधन रस / आवड	खोल शैक्षणिक वचनबद्धता

तक्ता २ - स्पष्टीकरण:

तक्ता २ वेगवेगळ्या शैक्षणिक पातळीवरील विद्यार्थ्यांमध्ये आढळणाऱ्या प्रेरणेच्या नमुन्यांचे स्पष्टीकरण देतो. निरीक्षणांवरून असे सूचित होते की, पदवीधर विद्यार्थी अनेकदा संस्थात्मक किंवा अभ्यासक्रमाच्या घटकांमुळे संस्कृतशी त्यांचा संबंध सुरू करतात. तथापि, शैक्षणिकदृष्ट्या प्रगती करत असताना, अनेक विद्यार्थ्यांना संस्कृत साहित्य, तत्त्वज्ञान आणि भाषिक विश्लेषणाबद्दल खोलवर जाण निर्माण होते. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांमध्ये बौद्धिक सहभागाची पातळी अधिक असते, ते बहुतेकदा संस्कृतला शैक्षणिक विशेषीकरणाचे क्षेत्र म्हणून पाहतात. दुसरीकडे, संशोधक विद्यार्थी या विषयाबद्दल सखोल वचनबद्धता दर्शवतात, प्रामुख्याने संशोधन आवडी आणि विद्वत्तापूर्ण कुतूहलाने प्रेरित होतात. या निरीक्षणांवरून असे दिसून येते की संस्कृत शिक्षणातील विद्यार्थ्यांची प्रेरणा कालांतराने विकसित होते, हळूहळू बाह्य शैक्षणिक परिस्थितींपासून अंतर्गत बौद्धिक आवडीकडे सरकते.

तक्त्यांच्या निरीक्षणांची चर्चा:

विद्यार्थी आणि शिक्षकांशी झालेल्या संवादातून संस्कृत शिकण्याच्या प्रेरणेबाबत अनेक नमुने उघड झाले.

पदवीपूर्व पातळीवरील विद्यार्थी:

अनेक पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांनी असे सूचित केले की संस्कृतची त्यांची सुरुवातीची निवड अभ्यासक्रमाच्या रचनेमुळे किंवा विषयाच्या उपलब्धतेमुळे प्रभावित झाली होती. तथापि, शास्त्रीय ग्रंथ आणि वर्गातील चर्चांमध्ये सहभागी झाल्यानंतर, अनेक विद्यार्थ्यांनी संस्कृत साहित्य आणि तात्विक विचारांमध्ये अधिक रस निर्माण झाल्याचे नोंदवले.

पदव्युत्तर पातळीवरील विद्यार्थी:

पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांनी अधिक बौद्धिक सहभाग दर्शविला. त्यांची प्रेरणा बहुतेकदा संस्कृत व्याकरण, साहित्यिक सिद्धांत आणि तात्विक परंपरांच्या सखोल आकलनातून उद्भवते.

संशोधन पातळीवरील विद्यार्थी आणि प्राध्यापक:

संशोधक विद्वानांनी सर्वात मजबूत पातळीची वचनबद्धता दर्शविली. त्यांची प्रेरणा मुख्यत्वे शैक्षणिक कुतूहल, हस्तलिखित संशोधन आणि आंतरविद्याशाखीय स्वारस्यांमुळे प्रेरित होती.

उच्च शिक्षणातील संस्कृत शिकणारे विद्यार्थी:

वेगवेगळ्या शैक्षणिक स्तरावर संस्कृत शिकणारे विद्यार्थी वेगवेगळ्या प्रकारच्या सहभागाचे प्रदर्शन करू शकतात. पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांना अनेकदा व्यापक अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून संस्कृतचा सामना करावा लागतो. या टप्प्यावर, त्यांची प्रेरणा संस्थात्मक आवश्यकता, विषय उपलब्धता किंवा सामान्य शैक्षणिक अन्वेषणामुळे प्रभावित होऊ शकते. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांमध्ये सामान्यतः उच्च दर्जाचे विशेषज्ञता असते. संस्कृतशी त्यांचा संबंध साहित्य, व्याकरण, तत्त्वज्ञान किंवा सांस्कृतिक इतिहासाचा सखोल अभ्यास यांचा समावेश असू शकतो. संशोधक विद्यार्थी शैक्षणिक वचनबद्धतेचा पुढील टप्पा दर्शवतात. त्यांच्या कामात तपशीलवार मजकूर अभ्यास, भाषाशास्त्रीय संशोधन आणि संस्कृत ज्ञान प्रणालींचा आंतरविद्याशाखीय शोध यांचा समावेश आहे. ही प्रगती सूचित करते की, विद्यार्थ्यांची प्रेरणा कालांतराने विकसित होऊ शकते, हळूहळू शैक्षणिक आवश्यकतेपासून बौद्धिक वचनबद्धतेकडे सरकते.

संस्कृत शिक्षणात विद्यार्थ्यांची प्रेरणा:

विद्यार्थ्यांची प्रेरणा कोणत्याही शैक्षणिक विषयात कसे सहभागी होतात हे ठरवण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावते. शैक्षणिक मानसशास्त्र अंतर्गत प्रेरणा आणि बाह्य प्रेरणा यांच्यात फरक करते. विषय शिकण्याची आणि अन्वेषण करण्याची अंतर्गत इच्छा यातून आंतरिक प्रेरणा निर्माण होते. अशा प्रकारे प्रेरित विद्यार्थी बहुतेकदा संस्कृतचा अभ्यास करतात; कारण ते त्यातील तात्विक अंतर्दृष्टी, साहित्यिक सौंदर्य किंवा भाषिक जटिलतेची प्रशंसा करतात. याउलट, बाह्य प्रेरणा शैक्षणिक आवश्यकता, परीक्षा प्रणाली किंवा संस्थात्मक संरचना यासारख्या बाह्य परिस्थितींमधून उद्भवते.

संस्कृत शिक्षणात, प्रेरणेचे दोन्ही प्रकार दृश्यमान असतात. काही विद्यार्थी शास्त्रीय ग्रंथांमध्ये आणि तात्विक परंपरांमध्ये तीव्र बौद्धिक रस दाखवतात. इतर विद्यार्थी सुरुवातीला या विषयाकडे वळू शकतात; कारण ते त्यांच्या अभ्यासक्रमात उपलब्ध आहे किंवा शैक्षणिकदृष्ट्या व्यवस्थापित मानले जाते. महत्त्वाचे म्हणजे, प्रेरणेचे हे दोन्ही प्रकार परस्पर अनन्य नाहीत. संस्थात्मक आवश्यकतांद्वारे सुरुवातीला संस्कृतचा सामना करणारे विद्यार्थी हळूहळू त्या विषयाशी खरा बौद्धिक सहभाग विकसित करू शकतात.

संस्कृत शिक्षणात शैक्षणिक आव्हाने:

समकालीन विद्यापीठांमध्ये संस्कृत शिक्षणाला अनेक शैक्षणिक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. एक प्रमुख आव्हान विद्यार्थ्यांच्या धारणांशी संबंधित आहे. आधुनिक शैक्षणिक प्रणालींमध्ये, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन किंवा व्यावसायिक प्रशिक्षणाशी संबंधित विषय त्यांच्या रोजगाराच्या फायद्यांमुळे अनेकदा जास्त लक्ष वेधून घेतात; म्हणूनच संस्कृतसारख्या शास्त्रीय भाषांना रोजगाराच्या संधींशी कमी जोडलेले मानले जाऊ शकते. संस्कृतसारख्या शास्त्रीय भाषा कधीकधी तात्काळ करिअर संधींशी कमी थेट जोडल्या गेल्या आहेत असे मानले जाऊ शकते. ही धारणा विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणा आणि सहभागावर परिणाम करू शकते.

दुसरे आव्हान अध्यापन पद्धतीशी संबंधित आहे. पारंपारिक संस्कृत अध्यापनशास्त्र बहुतेकदा व्याकरणाच्या अचूकतेवर आणि मजकूराच्या अर्थ लावण्यावर भर देते. जरी या पद्धती शैक्षणिकदृष्ट्या मौल्यवान राहिल्या तरी, समकालीन विद्यार्थ्यांना परस्परसंवादी शिक्षण, डिजिटल साधने आणि आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन समाविष्ट करणाऱ्या अतिरिक्त अध्यापन पद्धतींचा फायदा होऊ शकतो.

तिसरे म्हणजे संस्कृतला 'कठीण' किंवा 'पारंपारिक' विषय म्हणून पाहण्याची धारणा कधीकधी विद्यार्थ्यांच्या वृत्तीवर प्रभाव टाकू शकते. त्याच वेळी, संस्कृतशी सखोल संबंध निर्माण करणारे विद्यार्थी अनेकदा त्याची बौद्धिक समृद्धता आणि आंतरविद्याशाखीय प्रासंगिकता शोधतात.

नाविन्यपूर्ण अध्यापनशास्त्रीय धोरणे पारंपारिक विद्वत्ता आणि आधुनिक शैक्षणिक अपेक्षांमधील अंतर भरून काढण्यास मदत करू शकतात. त्याकरिता नाविन्यपूर्ण अध्यापन धोरणे विकसित करणे संस्कृत अभ्यासात विद्यार्थ्यांची आवड वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते.

संस्कृत शिक्षणाची पुनर्कल्पना:

आधुनिक विद्यापीठांमध्ये संस्कृत शिक्षण चैतन्यशील राहण्यासाठी, ते बदलत्या शैक्षणिक संदर्भांशी जुळवून घेतले पाहिजे. या संदर्भात आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण संधी देतात. तुलनात्मक तत्त्वज्ञान, डिजिटल मानव्यशास्त्र, हस्तलिखित अभ्यास, भाषांतर अभ्यास आणि सांस्कृतिक इतिहास या ंसारख्या क्षेत्रांमुळे संस्कृत ग्रंथांशी संवाद साधण्यासाठी नवीन मार्ग उपलब्ध आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे संशोधन आणि अध्यापनासाठी नवीन शक्यता देखील उघडल्या आहेत. हस्तलिखित डिजिटायझेशन, डिजिटल मजकूर विश्लेषण आणि ऑनलाइन संस्कृत संसाधनांमुळे शास्त्रीय ग्रंथ विद्यार्थी आणि विद्वानांसाठी अधिक सुलभ झाले आहेत. अशा विकासाने हे सिद्ध केले आहे की, समकालीन शैक्षणिक प्रवाहात संस्कृत बौद्धिकदृष्ट्या संबंधित राहू शकते.

अन्वेषणात्मक निष्कर्ष:

या अभ्यासात समकालीन उच्च शिक्षणात संस्कृत शिक्षणाच्या अंतर्निहित प्रेरणांचा वैचारिक विश्लेषणाद्वारे शोध घेण्यात आला आहे. चर्चेतून असे सूचित होते की, संस्कृत शिक्षण बहुतेकदा बौद्धिक आवड आणि संस्थात्मक रचनेच्या छेदनबिंदूवर असते. शास्त्रीय साहित्य आणि तत्त्वज्ञानाबद्दल खऱ्या कुतूहलामुळे काही विद्यार्थी संस्कृतकडे वळतात, तर काहींना सुरुवातीला अभ्यासक्रमाच्या आवश्यकता किंवा विषय उपलब्धता या ंसारख्या शैक्षणिक परिस्थितींद्वारे विषयाचा सामना करावा लागू शकतो. तथापि, कालांतराने, संस्कृत ग्रंथांचा सखोल सहभाग या प्रारंभिक प्रदर्शनाचे सतत बौद्धिक वचनबद्धतेत रूपांतर करू शकतो. त्यामुळे संस्कृत अभ्यासाचे दीर्घकालीन जीवनमान विद्यापीठांच्या कुतूहल, सर्जनशीलता आणि आंतरविद्याशाखीय विद्वत्तेला प्रोत्साहन देणारे शैक्षणिक वातावरण तयार करण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असेल. या अभ्यासात समकालीन उच्च शिक्षणात संस्कृत शिक्षणाच्या अंतर्गत असलेल्या प्रेरणांचे गुणात्मक आणि अन्वेषणात्मक दृष्टिकोनातून परीक्षण केले गेले आहे.

निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की संस्कृत शिक्षण केवळ आवड किंवा सक्ती या दोन्ही ंच्या दृष्टीने समजू शकत नाही. त्याऐवजी, संस्थात्मक संरचना, सांस्कृतिक प्रभाव आणि बौद्धिक उत्सुकता यांच्यातील गतिमान परस्परसंवादातून विद्यार्थ्यांचा सहभाग उदयास येतो. पदवीच्याविद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाच्या चौकटीतून संस्कृतचा सामना करावा लागतो, तर पदव्युत्तर आणि संशोधन विद्यार्थी या विषयाशी अधिक मजबूत शैक्षणिक वचनबद्धता दाखवतात; म्हणूनच हा अभ्यास पारंपारिक संस्कृत विद्वत्तेला समकालीन शैक्षणिक संदर्भांशी जोडणाऱ्या नाविन्यपूर्ण शैक्षणिक दृष्टिकोनांच्या गरजेवर भर

देतो. अशा दृष्टिकोनांमुळे विद्यार्थ्यांची प्रेरणा बळकट होऊ शकते आणि आधुनिक उच्च शिक्षणात संस्कृत अभ्यासाची सतत प्रासंगिकता सुनिश्चित होऊ शकते.

हा शोधनिबंध संस्कृत शिक्षणात रस, बंधन आणि शैक्षणिक सहभाग यांच्यातील संबंध दर्शविणारा एक संकल्पनात्मक मॉडेल प्रस्तावित करतो. विद्यार्थ्यांची प्रेरणा टिकवून ठेवण्यासाठी नाविन्यपूर्ण अध्यापनशास्त्र, आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोन आणि संशोधन-केंद्रित शिक्षण वातावरणाचे महत्त्व या निष्कर्षांवरून अधोरेखित होते. आधुनिक उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये शास्त्रीय भाषा शिक्षणाचे पुनरुज्जीवन करण्यावरील व्यापक दृष्टीकोनात हा अभ्यास योगदान देतो.

या शोधनिबंधात संस्कृत शिक्षणातील प्रेरणा या प्रश्नाचा वैचारिक विश्लेषणाद्वारे शोध घेण्यात आला आहे. निश्चित सांख्यिकीय निष्कर्ष सादर करण्याऐवजी, अभ्यास समकालीन उच्च शिक्षणात संस्कृतशी विद्यार्थ्यांच्या सहभागाच्या स्वरूपाबद्दल व्यापक प्रश्न उपस्थित करतो.

शेवटी, संस्कृत शिक्षणाचे दीर्घकालीन चैतन्य हे कुतूहल, सर्जनशीलता आणि विद्वत्तापूर्ण सहभागाला प्रोत्साहन देणारे शिक्षण वातावरण निर्माण करण्यावर अवलंबून असेल. संस्कृतशी विद्यार्थ्यांचा संबंध रस / आवड विरुद्ध सक्ती यांच्या साध्या द्विभाजनातून स्पष्ट केला जाऊ शकत नाही. त्याऐवजी, प्रेरणा बहुतेकदा बौद्धिक कुतूहल, सांस्कृतिक ओळख आणि शैक्षणिक संरचना यांच्यातील गतिमान परस्परसंवादातून उदयास येते. निरीक्षणांतून असे दिसून येते की, 'शैक्षणिक नवोपक्रम, आंतरविद्याशाखीय एकात्मता आणि आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा अवलंब हे घटक उच्च शिक्षणात विद्यार्थ्यांचा संस्कृतशी संबंध लक्षणीयरीत्या मजबूत करू शकतात.'

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. Das, N. (2025). *Repositioning Sanskrit in Indian Education*. International Journal of Humanities & Social Science Studies.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). *Intrinsic motivation and self-determination in human behaviour*. New York, NY: Springer.
3. Deshpande, M. (1993). *Sanskrit and Prakrit: Sociolinguistic issues.* Motilal Banarsidass.
4. Deshpande, M. (1993). *Sanskrit and Prakrit: Sociolinguistic issues*. Delhi: Motilal Banarsidass.
5. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Gardner, R. C. (1985). *Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation*. London: Edward Arnold.
7. Joshi, M. (2015). *Teaching methods in higher education*. New Delhi: Sage Publications.
8. Kapoor, K. (2010). *Text and interpretation in Sanskrit studies*. Delhi: Motilal Banarsidass.
9. Kulkarni, S. (2016). *Sanskrit study traditions*. Pune: Continental Prakashan.
10. Kumar, S. (2017). *Student engagement in humanities education*. New Delhi: Routledge India.

11. Pollock, S. (2006). *The language of the gods in the world of men.* University of California Press.
12. Pollock, S. (2006). *The language of the gods in the world of men: Sanskrit, culture, and power in premodern India*. Berkeley: University of California Press.
13. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67.
14. Sharma, R. (2018). *New dimensions in Sanskrit education*. New Delhi: Rawat Publications.
15. Vyas, M. (2022). Sanskrit language in contemporary education. *RRIJM Journal*